

תרבות, מהפכות ואתגרי מודיעין – 'האביב הערבי' במצרים כמקרה בוחן

איתי חימינס

מרכז דדו

משה אלבו

אגף אסטרטגיה
ומעגל שלישי, צה"ל

"The simple fact is that most Egyptians do not see any way that they can change their country or their lives through political action, be it voting, activism, or going out on the streets to demonstrate"
(Leyne, 2011)

מהפכת 2011 במצרים הפתיעה את קהילת המודיעין הישראלית, כמו גם את חוקרי האקדמיה והפרשנים הרבים אשר עסקו בשאלת יציבות משטרו של חוסני מובארכ. האם היכרות טובה יותר עם התרבות הפופולרית המצרית בשנים שקדמו למהפכה עשויה הייתה למנוע את ההפתעה, או לכל הפחות לאפשר הבנה טובה יותר של מקורותיה והשלכותיה? הטענה במאמר בהקשר זה היא כי התרבות הפופולרית במצרים בשנים שקדמו למהפכה שיקפה שינוי רעיוני עמוק שחל בקרב חלקים גדולים בחברה המצרית, שינוי שעמד בבסיס המוטיבציה והפעולות של המהפכנים. זיהוי של שינוי רעיוני זה מבעוד מועד אומנם לא היה מונע בהכרח את ההפתעה, אך לכל הפחות היה מסייע למקבלי החלטות ולחוקרי מודיעין להבין את המהפכה ולחשוב אחרת על מצרים ביום שאחריה.

מילות מפתח: מצרים, מודיעין, תרבות, תרבות פופולרית, מהפכה, האביב הערבי.

מבוא

מאמר זה מציג באמצעות מקרה הבוחן של מהפכת ינואר 2011 את התפקיד החשוב של הניתוח התרבותי-חברתי בהערכה המחקרית (האקדמית והמודיעינית), ואת המרכזיות של הבנת "רוח התקופה" (Zeitgeist) בהבנת תהליכי השתנות פוליטיים וחברתיים.

אפשר להרחיק עד לפילוסוף פרידריך הגל (1989), אשר טען כי כל חברה אנושית מוגדרת על פי ההיסטוריה שלה ועל פי מאפייניה התרבותיים והחברתיים – השפה, התפיסות והאידיאולוגיות, האינטראקציות החברתיות והכלכליות ועוד. רוח התקופה מבטאת את העומק והעושר התרבותי-היסטורי שמאפיינים כל חברה אנושית, ולה תפקיד מרכזי בעיצוב ההתרחשויות בהווה ובהגדרת מסגרת השיח החברתי-פוליטי, תוך הנחלת המוסכמות והתפיסות בנוגע לעבר.

טענה מרכזית במאמר היא כי השתנות במושא מחקר מדינתי נובעת במידה רבה ממגמות העומק בחברה ובתרבות. לאור השראה מספרו הידוע של קליפורד

גירץ 'פרשנויות של תרבויות' אנו רואים בשדה התרבות מרחב של רעיונות, סמלים ותפיסות המאפשר לחוקרים הבנה אינטואיטיבית של קודים חברתיים, מגמות עומק והתהוויות. תוצרי תרבות (ספרים, מחזות, מאמרים, סרטים, הצגות, בדיחות) מבטאים מוסכמות ואמיתות עממיות החושפות את מגמות העומק בשיח הציבורי, והם פותחים צוהר לקודים ולסמלים החברתיים והלאומיים המשותפים שמעוגנים בהיסטוריה, בשפה, בדת ובזיכרון של המדינה המודרנית. היכרות מעמיקה עם סמלי התרבות מאפשרת לחוקרים להבין את רוח התקופה ואת ההקשר הרחב של ההשתנות הרעיונית והחברתית (גירץ, 1990).

יתרה מזאת, להבנתנו, ניתוח אירוע היסטורי ללא הבנת רוח התקופה וההקשר התרבותי-חברתי שבו הוא התחולל, או מנגד ניסיון "להיכנס לנעליו" של מושא המחקר מבלי להבין את שפתו ואת המטען התרבותי וההיסטורי שאיתו הוא מתכתב, נידון לכישלון. טענתנו היא כי ניתוח איכותני המבוסס על היכרות מעמיקה

להבין בצורה טובה יותר את הפוליטיקה המקומית או את מדיניות החוץ של המדינה הנחקרת, לרבות הקודים החברתיים שלה. לשם כך קוראים מצדדי גישת המודיעין התרבותי להעמקת הידע בתרבות, בשפה ובהיסטוריה של מושא המחקר, ולהימנע ככל האפשר מבחינת ה"אחר" באמצעות מושגים או תפיסות מערביות מכוננות, למשל בנושא דמוקרטיה או זכויות אדם (מיכאל ודוסטרי, 2017).

אתגר המודיעין בעידן של התהוות וטלטלה

מי שהיה ראש חטיבת המחקר באמ"ן בתקופת האביב הערבי, תת־אלוף (מיל') איתי ברון, קבע בספרו על המחקר המודיעיני כי המודיעין הוא "המוסד לבירור המציאות שמעבר לקווים" (ברון, 2021). הגדרה זו מניחה את קיומה של מציאות וכן את האחריות המוטלת על גופי המודיעין השונים לחשוף, לפרש ולהעריך את משמעויותיה כדי לטייב את תהליך קבלת ההחלטות המדיני והצבאי. "האמת המודיעינית" היא תמיד יחסית ומוטית על פי הנחות היסוד של החוקרים, תפיסותיהם ועמדותיהם. תמיד יתקיים פער בין המציאות בפועל למציאות כפי שאנו תופסים אותה, אך במסגרת תהליך הפקת התובנות המודיעיניות נדרש מהחוקרים לאמץ מתודולוגיה המצמצמת את ההטיות הסובייקטיביות במטרה לגבש הערכה אובייקטיבית ככל האפשר.

אגף המודיעין הוא המוסד המרכזי במערכת הביטחון הישראלית שעליו מוטלת האחריות הלאומית לייצר ידע ולגבש הערכה עבור הדרג המדיני והביטחוני הבכיר, באמצעות ניתוח מקצועי מבוסס עובדות ונתונים. זוהי אחריות כבדה, מכיוון שמחיר הטעות עלול לפגוע באינטרסים של הביטחון הלאומי ולעלות בחיי אדם.

אחת השאלות העיקריות שחוקרי המודיעין מתמודדים איתה היא כיצד ניתן להימנע מעיוותי תפיסה, אשר מונעים תפיסה נכונה של המציאות ועלולים להוביל להערכה שגויה. הנחות היסוד, הקונספציות והתפיסות (הפוליטיות, התרבותיות, האמוניות ועוד) של חוקרי מודיעין מגדירות באופן בלתי מודע את עמדת המוצא וההערכה שלהם בנוגע למגוון שאלות ובעיות מודיעיניות הנקרות בדרכם. כיצד אם כן יכולים החוקרים לנתק את ההטיות המובנות באישיות ובחשיבה, בבואם לחקור מציאות שפועלת על פי כללים והגיונות שונים בתכלית? ברון מציין בספרו כי חוקרים מתקשים לעיתים להכיר בשינוי המתחולל במערכת היריבה, מכיוון שהדבר אינו מתכתב עם הקונספציות המחקריות שלהם. חוקרים מורגלים לבחון אירועים והתרחשויות באופן מובנה וכתוצאה של הגדרה ברורה של תכלית היריב (כוונות), ועל בסיס בניין כוח ייעודי (יכולות) שתפקידו לממש

עם השפה והתרבות של מושא המחקר הוא תנאי יסוד למחקר אקדמי או מודיעיני.

אנו מתמקדים במאמר זה בתרבות של "הצד השני" תוך בחינת השינויים הרעיוניים וההתפתחויות התפיסיות בחברה המצרית המודרנית בתקופת מובארכ. פרספקטיבה זו מתכתבת עם דיונים נרחבים בתחום מדעי החברה של המזרח התיכון בנוגע לרמת הניתוח הרלוונטית, שתאפשר הבנה מיטבית של המורכבות האינהרנטית של תהליכי שינוי והמשכיות חברתיים ופוליטיים. עמדתנו המוצגת במאמר זה היא כי אומנם קיימת חשיבות רבה להבנת ההקשר המערכתי מבני (System level) האזורי או העולמי שבו הייתה מצויה מצרים בתקופה הנבחנת (ברון ופוייר, 2021), או להתמקדות ברמת השחקן המדינתי-ממסדי (State level) (גוז'נסקי וראקוב, 2021), אך הן אינן מספיקות לתיאור המורכבות של ההשתנות מבחינה אנליטית.

ניתוח איכותני המבוסס על היכרות מעמיקה עם השפה והתרבות של מושא המחקר הוא תנאי יסוד למחקר אקדמי או מודיעיני.

הגישה המוצעת במאמר זה היא גישה קונסטרוקטיביסטית (Wendt, 1999), שלפיה המסבירים העיקריים של הממדים הפוליטיים והציבוריים של המציאות הם גורמים רעיוניים המחוללים תהליכי עומק חברתיים ותרבותיים, כגון אלה שניתן לזהות, בראייתנו, בתרבות המצרית בשנים שקדמו למהפכה. מעבר לכך ניתן למקם מאמר זה במסגרת השיח הבין-מחקרי הרחב יותר, אשר מתקיים בעשורים האחרונים בנוגע לצורך של ארגוני ביטחון ואקדמיה להכיר לעומק את השיח התרבותי והרעיוני העכשווי של מושא המחקר (Clark, 2012), וזאת כתנאי בסיסי להבנת תהליכי שינוי והמשכיות.

בפרט, מאמר זה מתכתב עם הקריאה לאימוץ פרקטיקות של מודיעין תרבותי, קרי מודיעין אשר "עוסק באיסוף מידע ובמחקר על קבוצות אוכלוסייה במטרה להבין את מערך האמונות, הערכים וקוד ההתנהגות שלהן, ואת מבנה הכוח החברתי, תהליכי קבלת ההחלטות ודפוסי הפעלת הכוח של גורמים בקבוצות אלה. המודיעין התרבותי מוסיף ממד עומק למודיעין המדיני והצבאי ומאפשר ליצור תמונת מודיעין מורכבת ורלוונטית יותר לגבי אוכלוסיות אזרחיות" (מיכאל, 2017, עמ' 85). זאת בתחום המודיעין האסטרטגי, שהערכת יציבות משטרים ומדיניותם נעשית במסגרתו. מודיעין תרבותי יכול בין השאר לסייע לחוקרים ולמקבלי ההחלטות

ועוד); המערכת הבינלאומית והשפעתה על המערכות המקומיות. לטענתו יש שני כשלים מרכזיים שנכחים במחקר יציבות המנהיגים: "כשל הדמיון" של החוקר ו"הדבקות בקונספציות", שמונעים בחינה ביקורתית והצגת תרחישים של שינוי מערכתי. כשלים אלו מעמידים בסימן שאלה את יכולתו של החוקר לנתח נכוחה את המורכבות של דינמיקה מערערת המובילה לשינוי מערכתי (ברון, 2021).

מודל ההערכה של עמוס ידלין ואבנר גולוב נועד לתת מענה לשאלה אם הסבירות ליציבות שלטונית במדינה נמוכה, בינונית או גבוהה, ואיזו מדינה היא בעלת סבירות גבוהה לערעור יציבותה. המודל מציג ארבעה פרמטרים שזוהו על ידי הכותבים כמשפיעים על התפתחות התקוממויות ומהפכות במזרח התיכון: הזירה הפנימית, הזירה הבינלאומית, הזירה הכלכלית וגורמים המעכבים שינוי שלטוני. המודל המבוסס על מתודולוגיית "בחירת המומחה" (expert choice) אמור לסייע לחוקרים בתהליך הערכת יציבות המשטר באמצעות ניתוח יסודי של הפרמטרים השונים, על מרכיביו האיכותניים והכמותיים. לעומת מודלים אחרים, תוצאות המודל מוצגות בצורה מספרית (ידלין וגולוב, 2013). איתי ברון ואנתוני קורדסמן הציגו את הבעייתיות הרבה בהסתמכות על מודלים לביסוס הערכה בנושא יציבות מנהיגים ומשטרים, אשר נובעת בעיקר ממורכבות הסוגיה – ריבוי השחקנים, המעצבים והמשפיעים בכל רגע נתון, לצד הקושי האובייקטיבי לתת מענה לשאלות הרבות שעולות באמצעות שימוש במודל גנרי ואמפירי (ברון, 2021; Cordesman, 2018).

הטענה שמאמר זה מציג היא שהעיסוק בסוגיית היציבות מחייב צניעות מחקרית והפנמה כי אין תשובה ברורה לשאלות העוסקות בחיזוי ובהערכה עתידית, ובפרט לאלו שנמצאות בתהליך של התהוות, ובהן לדינמיקה יש משמעות מחוללת. לצד זאת אנו טוענים כי הבנת השפה, התרבות, ההקשר ההיסטורי וכן מורכבותו של השיח הציבורי והאינטלקטואלי וביטויי התרבותיים השונים היא תנאי בסיסי ליכולתם של חוקרי המודיעין לתפוס ולהמשיג שינוי שמאגר את הקונספציות המחקריות שלהם. בפרפרזה על אמירתו של שר ההגנה האמריקאי דונלד רמספלד (DoD, 2012), הדרך לצמצם את מרחב הדברים שאיננו יודעים כי איננו יודעים (unknown unknowns) היא באמצעות היכרות מעמיקה של הניואנסים התרבותיים של המערכת היריבה וזיהוי השיח הציבורי, האינטלקטואלי והעממי באופן שבו ניתן יהיה לא רק לשקפו אלא גם לגבש מתוכו תובנות פרקטיות לדרג האסטרטי בזמן רלוונטי.

תכלית זו. במערכת מתהווה, שבה הדינמיקה המתחוללת אינה תוצר של תהליך סדור והיא אינה צפויה, יש פער מובנה ביכולתם של חוקרים להבין את השינוי המתחולל במערכת היריבה.

במסגרת זו, "אתגר ההתהוות" הוא האתגר המרכזי בעידן של טלטלה אזורית, המחייב אימוץ מתודולוגיה שתשכיל להתמודד עם דינמיקה מתפתחת ולעיתים אף כאוטית במערכת היריבה, שבבסיסה לא היה כל תכנון מוקדם. האתגר המודיעיני של הבנת ההתרחשויות או התהליך המתחולל במדינה היריבה מחייב היכרות מעמיקה עם הרקע של ההתרחשויות והדינמיקה של האירועים, ואחריות החוקרים היא לא להתריע על מהלך עתידי כלשהו אלא על האפשרויות שיכולות להתפתח כתוצאה מההתהוות, בייחוד אם לצד הישראלי יש יכולת להשפיע על מהלך העניינים (ברון, 2021).

בשנים האחרונות פותחו מספר מודלים על ידי בכירי אמ"ן לשעבר, שניסו להתמודד עם הצורך המחקרי להעריך את הסבירות ליציבות המשטרים, כמו גם את הפוטנציאל לשינוי בהם. המחקרים שנערכו בעקבות הטלטלה בעולם הערבי הביאו לידי ביטוי את ההפתעה הבסיסית של החוקרים נוכח ערעור המשטרים הערביים, ואת הצורך לפתח מתודולוגיה מותאמת שתספק כלים לחוקרים בבואם לנתח דינמיקה של השתנות. הביקורת העיקרית שנמתחה על שירותי המודיעין בישראל ובעולם נגעה בעיקר לחוסר יכולתם להעריך את עוצמת האירועים הדרמטיים ולספק לדרג מקבלי ההחלטות המלצות קונקרטיות בזמן ההתרחשויות של האירועים עצמם (ערן, 2013).

הסיבות לחוסר ההצלחה של גופי המודיעין הוצגו במנעד שבין האתגר הבלתי אפשרי באיסוף ובניתוח כמות עצומה של מידע, ובכלל זה מידע גלוי מן הרשתות החברתיות; איתעודף מחקר חברתי-תרבותי תוך התמקדות בדרג מקבלי ההחלטות או בהיבטים אופרטיביים של הפעלת כוח, ולא בהיבטים "רכים" של מחקר ציבורי ושל שיח תרבותי; המתח בין תפקיד המודיעין כמעריך מגמות מדיניות-חברתיות ארוכות טווח ("תעלומות") לבין הצורך הקונקרטי לתת מענה שוטף לעולם ה"סודות" האופרטיבי בעיקרו; אי-סנכרון בין גופי המודיעין וההערכה השונים.

איתי ברון הציע בהקשר זה מודל מערכתי שהיווה לתפיסתו מסגרת לדיון מחקרי פתוח. המתודולוגיה התמקדה בשלושה הקשרים מרכזיים: המדינות והארגונים (ציבור, אליטות מקומיות, צבא ומגבוי ביטחון ועוד); האזור ו"רוח התקופה" (הדינמיקה האזורית, ההדדיות הפוליטית, הזיקות החברתיות

ההיסטוריים. להבנתנו, מקרה הבוחן של מהפכת ינואר 2011 ממחיש היטב טענה זו (Moon, 2008).

רוח התקופה והשתרשות פרדיגמת החסינות – קהיר 2010

ביטוי אותנטי ומרתק לעוצמת הביקורת הציבורית במצרים כלפי שלטון מובארכ הופיע בטור של הסופר המצרי הידוע עלא' אל-אסואני בעיתון א-שורוק ביולי 2010 (חצי שנה לפני המהפכה), שבו הציג שיחה דמיונית בינו ובין גמאל מובארכ (בנו של הנשיא והמועמד להחליפו), שהתקיימה במסעדה. ה"שיחה" היוותה הזדמנות עבור אל-אסואני לשטוח את הביקורת הנוקבת נגד המשטר והנשיא תוך התמקדות בבעיות היסוד, בשחיתות ובפגיעה הקשה בזכויות אדם. הטור פורסם בהקשר של הבחירות לפרלמנט המצרי ב-2010 (Al-Aswany, 2010):

– המצב במצרים קשה מאוד. הגענו לתחתית.
– נכון, יש לנו בעיות גדולות, אבל זה המחר שאנו נדרשים לשלם עבור הצמיחה.
– איזו צמיחה?
– בשנים האחרונות הממשלה הצליחה לממש אחוזי צמיחה יוצאי דופן.
– עם כל הכבוד... על איזו צמיחה אתה מדבר, אם מחצית מתושבי מצרים נמצאים מתחת לקו העוני? אתה לא מכיר את הנתון על הצעירים שמתאבדים בגלל העוני והאבטלה?
– לכל הבעיות האלו יש לנו מחקרים מפורטים בוועדת המדיניות.
– אדון גמאל, רוב הדברים שאומרים אלו שסובבים אותך בוועדת המדיניות אינם נכונים ונובעים מאופורטוניזם וממניעים אישיים. הם דוחפים אותך לירושלם למען האינטרסים שלהם.

– למה אתה מתכוון כשאתה אומר ירושה?
– שתירש את השלטון מהנשיא מובארכ.
– האין לי זכות לעסוק בפוליטיקה כמו כל אזרח? אם אציג את מועמדו לנשיאות ואזכה בבחירות, האם גם לזה תקרא ירושה?
– אתה יודע היטב שהבחירות במצרים הן שקריות מזויפות. האם תתגאה בכך שתתמנה לנשיא באמצעות דיכוי וזיוף?
– הבחירות בעולם כולו אינן חפות מהתנהלות לא תקינה.
– אדוני גמאל... האם אתה חי איתנו באותה מדינה?! יש הבדל בין התנהלות לא תקינה

תרבות פופולרית כזירת שינוי רעיוני

היכולת לחזות אירוע ייחודי כגון מהפכה מבעוד מועד היא מורכבת, בלשון המעטה, נוכח הקושי האובייקטיבי בהערכת דינמיקה והשתנות במערכת מרובת אינטרסים ושחקנים. ספק גם אם שיטות המחקר האקדמיות והמודיעיניות הרווחות יכולות לסייע בכך. חוקרים רבים נדרשים להבין מצבים ייחודיים וחד-פעמיים כגון מהפכות באמצעות מסגרות תפיסתיות שאינן מאפשרות להם לזהות את כל מרכיבי המציאות החדשה, לא כל שכן להבינה. החוקרים מחפשים פיסות מציאות אובייקטיביות שיחדיו יוכלו לחשוף את המציאות בכללותה. עם זאת, לרוב המציאות הנחקרת משתנה מבלי שהמחקר התאים לה את המסגרות התפיסתיות שלו או את המתודולוגיה הנדרשת לצורך פיתוח מסגרת תפיסתית עדכנית יותר ורלוונטית למציאות החדשה.

מומחי תוכן בעלי נגישות למידע מעמיק על אודות מושא המחקר (כגון חוקרי מודיעין ומזרחנים אקדמאים) לא הציגו תוצאות טובות יותר בחיזוי אירועים מאלה של "האדם הממוצע" (Lanir & Kahneman, 2006). האם הסיבה לכישלון הערכתי זה היא דטרמיניסטית? האם לעולם היא תהיה קשורה לחוסר היכולת האנושית לתפוס שינוי בזמן אמת? להבנתנו התשובה לכך היא שלילית, כפי שהחוקר צבי לניר הציג באמצעות מודל "העיצוב המערכתי", שיישמו אמור לגשר על ההיסט בין המציאות לתפיסת המציאות. מרכיב מרכזי בגישור על הפער בין המציאות לתפיסה קשור ליכולתם של החוקרים להבין אינטואיטיבית את רוח התקופה כתנאי להבנת השינוי והגיונותיו.

היכולת לחזות אירוע ייחודי כגון מהפכה מבעוד מועד היא מורכבת, בלשון המעטה, נוכח הקושי האובייקטיבי בהערכת דינמיקה והשתנות במערכת מרובת אינטרסים ושחקנים.

במסגרת זו גובר הסיכוי המרכזי להתממשות "ברבור שחור" נוכח הופעת אירוע הנמצא מחוץ למנעד התרחישים (unknown unknowns), בעיקר בסוגיות המחייבות היכרות מעמיקה עם מגמות עומק ארוכות טווח אצל מושא המחקר. בפרפרזה על אמירתו של ההיסטוריון פרננד ברודל (Braudel): וכי מה הם "אירועים" אם לא קצף על פני הגלים הנישאים על פני גלי המעמקים של ההיסטוריה? התמקדות מחקרית בדינמיקה ובאירועים עכשוויים כדי לגבש תמונה שוטפת ללא הבנת רוח התקופה על רבדיה השונים מובילה להבנה שטחית ולא נכונה של המגמות האסטרטגיות ארוכות הטווח, ולמיקוד בטפל במקום בעיקר – בקצף הגלים ולא בגלי העומק

הספקנות בדבר אפשרות היעלמותו המהירה של שלטון מובארכ נמשכה גם כאשר פרצו הפגנות באלג'יריה ובתוניסיה. הציטוט המוזכר בתחילתו של מאמר זה אינו חריג. למשל, דובר הבית הלבן בממשל אובמה הודה במסיבת עיתונאים שאף אחד לא חזה את האירועים ברחבי המזרח התיכון:

Did anyone in the world know in advance that a fruit vendor in Tunisia was going to light himself on fire and spark a revolution? No (Ambinder, 2011).

מרבית החוקרים באקדמיה ובמכוני המחקר שעסקו בשאלת יציבותה של מצרים לא עסקו בשאלת האתגרים ליציבותה אלא דווקא באבחון הסיבות ליציבותה המפתיעה לאורך עשרות שנים (Gause, 2011). ביטוי לקונצנזוס המחקרי הרחב ניתן למצוא למשל בדבריו של החוקר הנודע פואד עג'מי, שקבע כי המצרים הפכו ל"צופים של הגורל שלהם עצמם" (Ajami, 2011).

זאת ועוד, בחינת התבטאויותיהם השונות של ראשי המערכת הביטחונית והמדינית בעבר מראה התייחסות גלויה לחוסר הצלחתה של קהילת המודיעין לחזות את המהפכה. כך מצטט העיתון המקוון Ynet את ראש אמ"ן והרמטכ"ל לשעבר רב-אלוף (מיל) אמנון ליפקין-שחק, שטען כי "אמנם ידענו שיש בעיות קשות במצרים, אבל עדיין קשה לדרוש מהמודיעין לצפות התפתחויות כל כך קיצוניות", ואת ראש חטיבת המחקר לשעבר האלוף (מיל) יעקב עמידור, שאמר כי "אין שום סיכוי בעולם שהיו יכולים לעלות על ההתקוממות הזאת, שאפילו מובארכ בעצמו לא צפה" (אפרים, 2011).

יצוין כי הגישה בישראל להשלכות המהפכה בתוניסיה על העולם הערבי ועל מצרים הייתה זהירה ומסויגת ככלל. אלי פודה טען במאמר בעיתון הארץ, שכותרתו "אל תזלזלו בתוניסיה", כי אומנם לא צפוי שלאירועים בתוניסיה תהיה השפעה מיידית, אולם עשויה להיות להם השפעה "בטווח הבינוני והארוך", לרבות בכל הנוגע להבנתם של מנהיגי מדינות ערב ששלטונם קצוב בזמן ולכן אינו נהנה מלגיטימציה ציבורית (פודה, 2011). כמו כן, כלי "התקשורת החדשה" (המדיה החברתית – פייסבוק, טוויטר ועוד, ועלייתה של התקשורת הבין-ערבית דוגמת אל-ג'זירה, אל-ערבייה ועוד) משמשים את אזרחי מדינות ערב להתמודדות עם משטרים מדכאים. באופן דומה, במאמר שמנתח את השלכות המהפכה בתוניסיה על העולם הערבי (18 בינואר 2011) טען שלמה ברום, מי שכינה בעבר כראש החטיבה לתכנון אסטרטיגי במטכ"ל,

לזיוף המאורגן אשר מתרחש במצרים... ובנוגע לדיכוי, מספיק אם תגלוש באינטרנט ותקרא סיפורים טרגיים על מעצרי שווא, עינויים ודיכוי אשר להם נחשפים האזרחים מדי יום... האם שמעת על ח'אלד סעיד שנהרג על ידי המשטר באלכסנדריה?

האם קריאת הטור של אל-אסואני בעיתון א-שורוק יכולה הייתה לסייע לחוקרים לזהות מבעוד מועד את כוונת ההמונים לצאת לרחובות בינואר 2011? האם הכרת התרבות המצרית על גווניה השונים יכולה הייתה לשפר את יכולתנו להתמודד עם חוסר הוודאות המגולם בתופעת אי-היציבות במדינות כגון מצרים? לתפיסתנו, הבנה מעמיקה של תרבות מושא המחקר יכולה לסייע לחוקרים להבין תהליכי השתנות בצורה טובה יותר בדיעבד או בעיצומם, אך לא בהכרח לצפותם. זאת באופן שגם יסייע בניתוח המשמעויות הנובעות מההשתנות בנוגע לתחומי העניין של המחקר, בין שאלה אקדמיים גרידא ובין שהם נועדו לשרת תהליכים לאומיים של הערכות מצב וקבלת החלטות.

הקריסה המהירה של שלטונות אוטוריטריים יציבים במזרח התיכון הפתיעה את מרבית המומחים מן האקדמיה ומגופי המודיעין והביטחון, לנוכח ההערכה המשותפת ששררה בנוגע לחסינות של משטרים אלו בפני מחאות ציבוריות. בהקשר המצרי ההערכה הייתה קשורה מצד אחד לכוח הבלתי מרוסן שהפעיל השלטון על הציבור באמצעות מנגנוני הביטחון, ומנגד להערכה השגויה והרווחת בדבר הרתיעה של הציבור מפני יציאה לרחובות ושבירת "תקרת הזכוכית" בשל היעדר אלטרנטיבה ריאלית, הדיכוי הרחב ומחיר ההתנגדות (פודה, 2011). על השתרשות הדימויים ההיסטוריים והחברתיים-תרבותיים באשר לחברה המצרית מסביר חוקר הקולנוע המצרי ממכון ון-ליר, איל שגיא ביזאוי (שגיא ביזאוי, 2011):

תפישה רווחת בארץ ובעולם היא שהעמים הערביים מקבלים בהכנעה את מר גורלם. תפישה זו תרמה לא מעט למבוכה בקרב המומחים השונים לאחר הפעולה הנחושה העיקשת של ההמונים להפלת השלטון במצרים. גם במצרים עצמה זוהתה נטייה זו, כביכול היתה ממאפייניו של העם המצרי. "מאשיין גמב אל-חיט" (הולכים צמוד לקיר) אומרים על עצמם מצרים רבים, כביטוי לביטול העצמי ביחס לשלטונות, כדי להימנע מבעיות.

האוטוריטריים, ולדינמיקה בין הציבור למנהיגיו. לכאורה אירועי ינואר 2011 במצרים לא היו אמורים להפתיע את המומחים נוכח בעיות היסוד הקשות (שיעורי העוני והאבטלה, שחיתות שלטונית, דיכוי אזרחי רחב היקף, תעסוקת צעירים ועוד) והביקורת הגוברת לשלטונו של מובארכ מבית (Beck, 2014).

יתרה מזאת, הבחירות לפרלמנט ב־2010 היו סוערות ורוויות אמוציות בשל ההבנה שרווחה בציבור, כי מדובר בבחירות שמטרתן לסלול את דרכו של גמאל מובארכ להנהגת המדינה באמצעות השתלטות על הזירה הפוליטית. התנאי להצלחה היה ריסוק האופוזיציה שכללה לאתגר את המהלך, ובראשה חברי תנועת האחים המוסלמים, אשר זכו להצלחה משמעותית בבחירות 2005. המשטר לא בחל באמצעים לוודא כי מפלגת השלטון תזכה ברוב המושבים, וכי האחים המוסלמים לא יזכו ולו במושב אחד בפרלמנט. האווירה האלימה, השחיתות, הפגיעה הקשה בזכויות אדם וההבנה כי המשטר נערך לבסס את המשך שליטתו גם ביום שאחרי מובארכ הובילו לתגובת נגד נרחבת בקרב מעצבי דעת קהל, אינטלקטואלים ופוליטיקאים מן האופוזיציה (Aly, 2012).

עם זאת, פרדיגמת היציבות, שהתבססה על הערכת יתר של עוצמת משענות השלטון, לא אפשרה הערכה נכונה של אירועי 2011 והשלכותיהם (Ajami, 2010). נוסף על כך, כמדינה שהיוותה במהלך עשרות שנים מעין תעודת ביטוח של יציבות פנימית ופרגמטיות מדינית, האירועים של אותן שנים זעזעו את החוקרים עקב עוצמת השינוי והציפו חששות, חלקם הניכר בלתי מבוססים, כי מצרים עלולה לקבל החלטה אסטרטגית של שינוי אוריינטציה מדינית ואף לאמץ מדיניות עוינת כלפי המערב וישראל (מדזיני, 2011). כך, נוכח חוסר הבנה בדבר טבעם של אירועי אותן שנים, התקשו חוקרים להעריך את הסבירות לשינוי לא רק בזירת הפנים אלא גם בצביון מדיניות החוץ והביטחון של מצרים, כמו גם של מדינות נוספות באזור (מילשטיין, 2013).

התרבות המצרית – מהפכת ינואר 2011

למהפכה במצרים קדמו שני עשורים של שינוי רעיוני עמוק, שהתבטא באופן שבו יוצגה המדינה בתרבות הפופולרית ובתקשורת ההמונים. ספרות מצרית (עממית ואליטיסטית), שירים פופולריים, סרטים, תוכניות טלוויזיה ומאמרי עיתונות – כל אלה היו זירות שבהן התגבשו רעיונות נאו־ליברליים ונוצרו תכנים חדשים ששיקפו את השינויים החברתיים היסודיים שהתרחשו במצרים לאורך אותן שנים. זירות תרבותיות אלה ביטאו, יחד ולחוד, תחושה גוברת כי ההבנות הישנות של המצרים

כייש ביכולתם של מרבית משטרי מדינות ערב להתמודד עם אירועי מחאה נרחבים. זאת כאשר במצרים של מובארכ התקיימו מנגנוני ביטחון יעילים ואליטה רחבה, ובכללה הצבא, שהיה להם אינטרס בהמשכות השיטה הקיימת (ברום, 2011).

למהפכה במצרים קדמו שני עשורים של שינוי רעיוני עמוק, שהתבטא באופן שבו יוצגה המדינה בתרבות הפופולרית ובתקשורת ההמונים.

מבחינה זו עולה כי ככל הנראה הייתה קיימת מודעות בקרב קהילת המודיעין הישראלית, ובעקבותיה גם בקרב מקבלי ההחלטות, למצוקות הפוליטיות והכלכליות־חברתיות במצרים שהובילו למהפכה במדינה. כאמור, המידע על אודות התסכול, הכעס והזעם של הציבור המצרי בשל מצבו, כמו גם נכונותו למחות נגד המשטר, לאתגר אותו ולדרוש את סילוקו, אכן היה רב והוא ניכר בדיווחי העיתונות ובניתוחי האקדמיה בנושא מצרים במהלך העשור האחרון. כלומר לפחות לכאורה עמדו לרשות חוקרי המודיעין בישראל "הסימנים המעידים" הנחוצים להכרה בכך שבמצרים התקיימו נסיבות שהיו עשויות לכל הפחות לאיים במידה מסוימת על יציבותו של משטר מובארכ, לנוכח השינויים שחוותה החברה המצרית.

עליית כוחו של הציבור ופרדיגמת היציבות

סימני השאלה הרבים על טבעם של האירועים נותרו גם כיום. בפרספקטיבה של עשור, האם ניתן להגדיר את אירועי האביב הערבי כמהפכות ששינו את הסדר הפוליטי מיסודו ועיצבו מחדש את מערכת היחסים בין האזרח לשלטון, או שמא נכון יותר להגדירם כ"רגע מהפכני" שזעזע את המערכת המדינית האוטוריטרית, אך בפרספקטיבה היסטורית תרם בעיקר לחיזוקה? האם המזרח התיכון נמצא עדיין בתקופת מעבר בין הסדר הישן שהתמוטט לסדר חדש שטרם התעצב? בנוגע למצרים נמשך הוויכוח בין אלה שטוענים כי המשטר המצרי גילה עמידות וגמישות והצליח לשמר את ההגמוניה הפוליטית, גם לאחר נפילת שלטון מובארכ, לבין אלה הרואים את עידן יציבות המנהיגים במזרח התיכון כעידן שהגיע לסיומו, נוכח מאפייני התקופה ושבירת מחסום הפחד של הציבור, שעתה מצליח לדמיין שינוי בחייו (ברון, 2018).

ההפתעה נוכח עליית כוחו של הציבור ויכולתו להניע תהליכים פוליטיים במדינה הובילה לבחינה מחודשת של הנחות היסוד והתאוריות בנוגע ליציבות השלטונות

באופן דומה לספרות, גם סרטים שנעשו בעשורים האחרונים של משטר מובארכ הציגו ביקורת נוקבת על המתחולל במצרים והנחילו תודעה של משבר וצורך לחולל שינוי. כך, בשנים שקדמו למהפכה יוצרים רבים נעו מיצירת סרטים בידוריים לסרטים שעסקו בדאגות ובשאיפות של הציבור הרחב בנוגע לעתיד המדינה וליחסים בין המשטר לאזרחים. בסרט 'טרור וקבב' מ-1992 מתוארת מציאות שבה קבוצת אזרחים הזועמים על המצב במדינה משתלטת על בנייני ממשל. הסרט נחשב לאחד הסרטים הראשונים שהציגו באופן גלוי מחאה ציבורית נגד המשטר, והוא מתאר עימות בין הצבא לבין אזרחים. באופן דומה, הסרט 'רמזור התנועה' מ-1995 עקב אחר השיח המתפתח בין קבוצה של זרים ממעמדות שונים באחד הרחובות ההומים והפקוקים של קהיר, ובאמצעותו הצופים נחשפים לחוליים הרבים במצרים. הצופים בסרט יכולים לפרש את פקק התנועה כמטפורה המדמה את הסטגנציה שבה מצרים נתונה תחת שלטונו של מובארכ. הסרט מסתיים באופן אופטימי ומאותת לצופים על האפשרות לעתיד טוב יותר, ועל כך שבכוחו של האזרח לעצב ולשנות את המציאות. כעשור לאחר מכן, הסרט מ-2007 'זהו כאוס' מהווה נקודת ציון חשובה נוספת בקולנוע המצרי. הסרט מציג את השלטון כמושחת ומסואב, שלטון המנותק מהחברה המצרית וחסר כל אחריות או ממלכתיות. בסצנת הסיום של הסרט מפגינים פורצים לתחנת משטרה ומשחררים עצורים רבים שנכלאו ללא סיבה מוצדקת. שנים מספר לאחר מכן המציאות חיקתה את האומנות, כאשר מקרים דומים של פריצות לתחנות משטרה ושחרור עצורים על ידי קהל מפגינים התרחשו במהלך המהפכה (Said, 2018).

כלומר בחינת התרבות הפופולרית בכלל והקולנוע המצרי בפרט בשנים שקדמו למהפכה מלמדת על מצוקות "האזרח הקטן", על הביקורת החריפה המוטחת במשטר ועל השינויים שחלו בחברה המצרית, ובכלל זה גם נכונות הציבור לצאת להפגין נגד המשטר במטרה לשנות את נסיבות חייו.

בה בעת, ניתוח השיח התרבותי והאינטלקטואלי בשנים שקדמו לאירועי ינואר 2011 ממחיש את הוויכוח העירני שהתקיים בין המחנה הליברלי, שקרא לשיפור איכות החיים מבחינה פוליטית, כלכלית וחברתית לצד קידום זכויות האזרח ושוויון, לבין מחנה האסלאם הפוליטי, שביקש להגדיר מחדש את האמנה החברתית בין המדינה לאזרחים ולהשתית את המערכת הפוליטית על עקרונות האסלאם. על כן לנגד עיניהם של חלק מהמפגינים עמדו בירות המערב, ולא טהראן או בירות. הם ייחלו לשלטון מתון ופרגמטי ולא מהפכני וניצי. "כיכר

לגבי עצמם וסביבתם איבדו מתוקפן בעוד מוסכמות חדשות החלו לתפוס אחיזה, ובכלל זאת לגבי מעמד הפרט במדינה, היותו מודע לעצמו יותר מבעבר, בעל ערך עצמי גבוה יותר ונכונות רבה יותר להסתמך על עצמו ולאתגר את הסדר הקיים.

קיים בסיס אמפירי ותאורטי רחב לטענה כי תרבות פופולרית יכולה לשמש במה לשינוי רעיוני (Bartels, 2013). זירות תרבותיות שונות יכולות לבטא אך גם להשפיע על גישות חברתיות ופוליטיות של ציבורים, וזאת על ידי קביעת אג'נדות, מתן מידע חדש, מסגור והתמרה (Krosnick, & Kinder, 1990; Tversky, & Kahneman, 1980). אף שבמצרים, הן הנשיא עבד אל-נאצר והן הנשיא סאדאת ראו בתרבות הפופולרית כלים לסוציאליזציה ולאידוקטרינציה, התרבות הפופולרית מעולם לא חדלה להוות ביטוי גם לקולות שונים, ביקורתיים יותר ואף חתרניים. במהפכה עצמה ניתן למצוא הדים לרעיונות שהיו נוכחים בתרבות הפופולרית המצרית שנים קודם לכן, החל מהביקורת על המשטר, דרך השאיפה למרחב ציבורי פלורליסטי יותר ועד לדרשה הרחבה לרמת חיים כלכלית גבוהה יותר (אביעד וזיצמן, 2016).

בחינה של מגמות ההמשכיות והשינוי בתרבות הפופולרית המצרית מלמדת על כך שתחילת שנות ה-90 היוותה נקודת מפנה, ולאחר מכן ניתן לזהות שינוי הדרגתי ועקבי לעבר תכנים ההולמים את המצע הרעיוני של המהפכה. בתכנים ניתן למצוא את הקרע ביחס לעבר, אך גם את ההכרה כי קיים עתיד טוב יותר שאפשר לשאוף אליו. בתכנים ניתן היה לזהות לא רק עתידים עדיפים אלא גם את הפעולות הנחוצות על מנת לממשם. משעה שהמצרים יכלו לדמיין עולם ללא משטר מובארכ, גברה הסבירות כי יפעלו למימוש הרעיון (Hassan et al., 2016).

מתחילת שנות ה-90 וכאמור, באופן השונה מבעבר, הספרות המצרית הציגה קו ביקורתי נגד השלטון ונגד הדיכוי האכזרי של זכויות אדם במדינה. בספרים דוגמת 'בבואת אוויר' (1996), 'כבוד' (1997), 'הפרעה' (2000) ו'חלומות אסורים' (2000) חוזרת התמה של האופי הכאוטי והלא-הגיוני של המציאות המצרית, שבה לאזרח אין כל שליטה על חייו ועתידו. האזרח "מוקטן" ופגיע נוכח התעמרות השלטון והחדירה שלו לכל מרכיב בחייו. המשטר מוצג כמשולח כל רסן, אלים ומושחת, שדואג לאינטרסים של האליטה השלטת ובדרך רומס את אזרחיו. התחושה שמלווה את הקוראים היא של אובדן כבוד ודרך ופער עמוק בין עולם החלומות והשאיפות של "האזרח הקטן" למציאות הקשה שאין לו כל שליטה עליה (Hafez, 2010).

חסר של עומק ההתנגדות הציבורית והממסדית צבאית לשלטון האחים המוסלמים.

סיכום

רק לעיתים רחוקות ניתן לצפות ולנבא כיצד ייפול דבר לפרטיו, או לתאר נסיבות מדויקות של הצורה שבה הדברים יקרו. לרוב יוכל המודיעין להצביע לכל היותר על המגמה, על כיוון ההתרחשויות ההיסטוריות, על התכונות של המצב, על כביכול 'היגיון' ההתפתחות ההיסטורית' (הרכבי, 2015, עמ' 145).

במחקר זה התמקדנו ב"סערה המושלמת" שהתחוללה בינואר 2011, אשר נבעה משינוי נורמטיבי עמוק שחל במצרים במהלך עשרות שנות שלטון מובארכ. השינוי ניזון מהחיבור בין בעיות היסוד הקשות, מדיניות הדיכוי והפגיעה הקשה בזכויות אדם ובין המצב הכלכלי המחמיר, וההפנמה כי בכוונת הנשיא מובארכ להוריש את השלטון לבנו. כל זאת לצד השתנות יסודית באופן שבו הציבור צרך מידע באמצעות המדיה החברתית, שהפכה לגישה לכל אזרח ושברה את המונופול של המשטר על הידע ועל תפיסת המציאות. הכלים החדשים הללו היוו במהלך מהפכת ינואר 2011 גם פלטפורמות להתארגנות ולניהול המחאות מתחת לרדאר של מנגנוני הביטחון.

השלטון המצרי, כמו גם הצופים מבחוץ על מצרים, היה שבוי בתפיסה מוטעית כי המחאה החברתית היא חסרת ארגון, אנרגיה ויכולת אמיתית לאתגר את יציבותו, וכי חופש הביטוי היחסי שניתן בתקשורת ובתרבות הפופולרית אינו סודק את השליטה המוחלטת שלו על כל היבט בחיי היום-יום בחברה המצרית. בתרחיש הגרוע ביותר השלטון סמך על הצבא ועל מנגנוני הביטחון הנאמנים שיידעו לדכא את המחאה ולשמר את היציבות, בדומה למה שקרה ב'מהומות הלחם' בינואר 1977. המחקר האקדמי וגופי המחקר של ארגוני המודיעין והביטחון המערביים ידעו לתאר היטב את בעיות היסוד ואת מורכבות האתגרים שניצבו בפני מצרים, אך הם היו שבויים בהנחות היסוד של המשטר בנוגע ליציבותו, ולא הייתה להם הבנה מעמיקה בדבר מגמות השינוי שחלחלו ויוצגו בתרבות המחאה הפופולרית שקדמה למהפכה. פרדיגמת היציבות הייתה כה מושרשת בתפיסה המחקרית, עד שהיא החמיצה את זיהוי השינוי גם כאשר הוא כבר החל.

התרבות הפופולרית מילאה תפקיד מרכזי בגיבוש ובהנחלת תודעת השינוי בזירה הציבורית, בהעצמת

תחריר" לא נועדה בתפיסתם להשיב את מצרים לימיו המהפכניים של עבד אל-נאצר אלא לקדמה לעבר נורמליות גלובלית-לוקלית. מנגד, בעיניהם של חברי תנועת האחים המוסלמים והזרם הסלפי המודל של מדינת הלכה אסלאמית המנוהלת ונשלטת על פי חוקי המשפט האסלאמי היה המודל הנכסף, ואותו הם ביקשו לקדם לאחר הפלת משטר מובארכ, תוך בלימת רעיונות תרבותיים ורעיונות כופרים מן המערב. בינואר 2011 "כיכר תחריר" היוותה מרחב משותף שבו נפגשו התפיסות והרעיונות המנוגדים, אשר התלכדו בנקודת זמן היסטורית להפלת משטרו של מובארכ.

הרשתות החברתיות היוו גורם מחולל, מאיץ ומארגן של המהפכה, על קולותיה ומחנותיה השונים. היכולת של הרשתות החברתיות (פייסבוק, יוטיוב וטוויטר) להעביר את הרעיונות ואת התמונות המחתרתיות והביקורתיות למרכז השיח הציבורי בהיקף נרחב, ולצד זאת להניע ציבורים רחבים למחאה המונית ברחובות מצרים, סייעה ברמה הפרקטית בארגון המחאות, אך גם בהנחלת רעיונות המהפכה בזירה המקומית והבינלאומית ובביסוס הלגיטימציה לשינוי הפוליטי הנדרש. רבות נכתב על תפקיד הרשתות החברתיות בהנעת הציבורים ובהשפעתן המחוללת על דינמיקת המחאה של האביב הערבי במזרח התיכון (Alqudsi-Ghabra, 2012). טענתנו המרכזית בהקשר זה היא כי מחוללי המהפכה השתמשו בתוכן התרבותי והרעיוני, בסמלי המחאה וב"שפת ההתנגדות" שהוטמעו לאורך השנים בחברה המצרית, והדהדו אותם. המדיה החברתית לא ביטאה "קולות חדשים" שאתגרו את המשטר אלא העצימה את הרעיונות, את התפיסות ואת ביטויי המחאה השונים שנכחו לאורך השנים בשיח הפוליטי, הרעיוני והתרבותי, תוך מיקומם בהקשר החדש של מהפכת ינואר 2011.

עם זאת, לאחר הפלת משטר מובארכ ועליית הנשיא מוחמד מורסי לשלטון ביוני 2012 התחדדו שוב הפערים בין המחנות הפוליטיים והרעיוניים במצרים, וכן הפערים בין תנועת האחים המוסלמים למערכת הביטחונית-צבאית. הביטוי לכך היה במחאות ההמונים שהובלו על ידי תנועת 'תמרד' (המרד) ובתמיכת הצבא והממסד המדינתי בדיוק שנה לאחר מכן. ב-3 ביולי 2013 השתלטו כוחות הביטחון והצבא על ארמון הנשיאות, בחסות הפגנות ענק נגד שלטון האחים המוסלמים, והדיחו את הנשיא מורסי מתפקידו. הצבא חזר לנהל את מוקדי הכוח המדינתיים ופעל לריסוקה של תנועת האחים המוסלמים ולהשבת הסדר האוטוריטרי למקומו. ההפתעה שפקדה את גופי ההערכה והמחקר הביטחוניים והאקדמיים בינואר 2011 אירעה גם ביולי 2013, ונבעה שוב מהערכת

נתונים). מהלכים אלו מסייעים לחוקרים להתמודד בצורה טובה יותר עם הפוטנציאל המודיעיני הגלום בעידן התפוצצות המידע, מקילים את הגישה למגוון רחב של חומרים מודיעיניים מעובדים ומתורגמים ומגבירים את התפוקות המודיעיניות במגוון רחב של נושאים.

התרבות הפופולרית מילאה תפקיד מרכזי בגיבוש ובהנחלת תודעת השינוי בזירה הציבורית, בהעצמת תחושת המשבר הפוליטי, הכלכלי, החברתי, שנבע מכשלון ערכי-מוסרי של המשטר, ובהצבעה על האופן שבו ניתן לעצב מציאות אחרת.

עם זאת, המחקר האיכותי המבוסס על היכרות מעמיקה ורבת שנים של השפה והתרבות של המערכת היריבה עודנו מהווה, לתפיסתנו, את תנאי היסוד והמאפשר המרכזי של מיצוי מיטבי של הכלים והמערכות הטכנולוגיות, ולו רק למען הצורך הבסיסי של הצבת השאלות הנכונות בצומתי האיסוף, המחקר וההערכה, ובצמצום מרחב הדברים שאיננו יודעים כי איננו יודעים, שעלולים להוביל שוב להפתעה בסיסית. חוקרים שאין להם יכולת לקרוא על מושא המחקר שלהם בשפתו ולהכיר את חיי היום-יום בזירת העניין שבה הם עוסקים ברבדים שונים (עיתונות, תרבות פופולרית על ביטוייה המודרניים דוגמת פייסבוק, טיקטוק, אינסטגרם, טוויטר, ספוקן וורד; תרבות גבוהה על ביטוייה השונים – ספרות, שירה, קולנוע, תיאטרון) ובפרספקטיבה היסטורית – יתקשו להתמודד עם תרחיש נוסף של טלטלה או ערעור יציבות, למרות קפיצת המדרגה הטכנולוגית בכלי התרגום, המיצוי והעיבוד של המידע. חשוב להדגיש בהקשר זה שאיננו טוענים כי מחקר תרבותי יאפשר לחוקרים לחזות אם ומתי יתרחשו מהפכות. אתגר ההתהוות והדינמיקה שמחוללת מהפכות, דוגמת מהפכת ינואר 2011, קשה עד בלתי אפשרי לחיזוי מקדים והוא ימשיך ללוות חוקרים באקדמיה ובמערכת הביטחון. עם זאת, היכרות מעמיקה המבוססת על ידע איכותי של התרבות והשפה תסייע בזיהוי התשתית הרעיונית והתרבותית שעליה נסמכת המחאה, ובהצבעה על ההקשרים השונים שסייעו לחוקרים בהבנת מורכבות האירוע המתחולל בזמן אמת. מתודולוגיה זו תחזק את יכולתם של חוקרי המודיעין להציג מספר תרחישים אפשריים בעולם קבלת ההחלטות המודיעיני-ביטחוני, תוך שילוב והיזון חוזר עם מידע הזורם ממקורות מודיעיניים חשאיים וגלויים בתהליך גיבוש תמונת המודיעין הכוללת.

טענה זו מעמידה בסימן שאלה את יכולתם של חוקרי המודיעין באמ"ן, שלעיתים חסרים להם כלים

תחושת המשבר הפוליטי, הכלכלי, החברתי, שנבע מכשלון ערכי-מוסרי של המשטר, ובהצבעה על האופן שבו ניתן לעצב מציאות אחרת. לא היה מדובר בתאוריה רעיונית-אומנותית המנותקת מהקרקע אלא בתפיסה פרקטית שבה השינוי נתפס כהכרח לנוכח החלופות הקשות (Bamyeh, 2011).

שלטון מובארכ לא ראה בשיח הביקורתי בספרות, בקולנוע ובתקשורת שיח המסכן באופן מהותי את יציבותו אלא כזה אשר אף משרת את יציבותו במידה מסוימת – כשסתום לחץ שנדרש לפריקת מתחים וכמנגנון לשיפור דימויו מבית וכלפי חוץ. עם זאת "כיכר תחריר" ניקזה לתוכה קבוצות פוליטיות, אינטלקטואליות וחברתיות שונות. במרחב זה התפתח שיח חדש שנשען על מערכת סמלים וקודים משותפים, שעוצבו בתרבות המחאה הפופולרית המצרית, והתבסס על מכנה משותף של התנגדות לסדר הקיים ועל חזון של סדר פוליטי חדש. ההתהוות של מרחב זה הפתיעה את המשטר בעוצמתה ובהתמדתה, וכך גם את החוקרים מן האקדמיה וממערכות הביטחון והצבא.

מערך המחקר המודיעיני הצבאי מחזיק בתואר "המערך הלאומי", ומתוקף תפקידו עליו לסייע לדרג המדיני לגבש את תפיסת הביטחון הלאומי לאור הפנמת האתגרים וההזדמנויות שהמערכת האזורית והבינלאומית מציבה לישראל. הטלטלה האזורית הפתיעה את המודיעין לא רק מכיוון שהאירועים התהוו במהירות, ולעיתים נראה כי היו חסרי אסטרטגיה ותכלית, אלא גם בשל הקושי האינהרנטי של חוקרי המודיעין לתפוס שינוי היסטורי כאשר הוא מתחולל לנגד עיניהם ("כשל הדמיון"), וכן בשל הפער העמוק בהבנת התרבות, השפה וההקשר ההיסטורי הרחב שמבנים ומעצבים את האירוע ההיסטורי.

אגף המודיעין עשה קפיצת מדרגה טכנולוגית ותפיסתית-מתודולוגית ניכרת בעשור האחרון בתחומי האיסוף, העיבוד והמחקר המודיעיני: פיתוח מודלים להערכת יציבות לטיוב המתודולוגיה המחקרית; שימוש בכלים טכנולוגיים לניתוח סנטימנט ציבורי; פיתוח אלגוריתמים מתקדמים לניתוח נתוני עתק (big data) המתממשקים למערכות ה-BI הארגוניות לצורך הפקת תוצר מנותח ופיתוח טכנולוגיות בינה מלאכותית (אבן וסימן טוב, 2020). כך חלה גם קפיצת מדרגה במלאכת המחקר השוטפת (עיבוד ומיצוי נתוני עתק, שיפור בנגישות המידע הגולמי לחוקרים, אימות מידע וזיהוי הונאה, זיהוי דפוסים, תבניות ואנומליות, צמצום הטיות אנושיות, שיפור ברציפות עבודת המודיעין ועוד) ובגיבוש מקצועות מודיעיניים חדשים בעולם האיסוף והמחקר (דוגמת כריית מידע, עיבוד אנליטי מקוון, אנליזת

איכותניים בעבודה השוטפת וכן פרספקטיבה נדרשת (נוכח מאפייני הקדנציות הקצרות במחקר המודיעין וגילם הצעיר יחסית של החוקרים) כדי להתמודד עם עוצמת האתגר ומורכבותו. אתגר זה מציף את הצורך לבחון שילוב של מוקדי ידע אזרחיים (מן האקדמיה וממכוני המחקר) במחקר התרבותי כחלק מובנה בעולם של מחקר יציבות המשטרים, כדי לספק את העומק המחקרי ואת הפרספקטיבה ההיסטורית הנדרשת. לסיכום, חוקרים שהיו קוראים את טורו של עלא' אל-אסואני בעיתון א-שורוק לא יכלו ככל הנראה לצפות את אירועי ינואר 2011. ואולם סביר להניח כי בשונה מאחרים, הם היו מבינים ולו במעט בצורה טובה יותר את טבעם של האירועים כאשר החלו להתלקח ולהתרחב, וחוששים ולו מעט יותר מפני העתיד לבוא.

סגן-אלוף (מיל') ד"ר משה אלבו הוא ראש המחלקה לשיתוף פעולה אזורי באגף אסטרטגיה ומעגל שלישי בצה"ל. ראש זירה לשעבר בחטיבת המחקר באמ"ן. בשנים האחרונות פרסם מחקרים בסוגיות של ביטחון ואסטרטגיה במזרח התיכון, ובייחוד במצרים בעת המודרנית. albomo10@gmail.com

סגן-אלוף ד"ר איתי חימינס הוא ראש ענף פיתוח ידע מערכתי במרכז דדו לחשיבה צבאית מאז ספטמבר 2019, והעורך הראשי של כתב העת 'בין הקטבים'. כתב את עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת בר-אילן בנושא המהפכה במצרים ב-2011, בהנחיית פרופ' רמי גינת. itayhaiminis123@gmail.com

מקורות

אביעד, נ' וזיצמן, נ' (2016). **פסקול של מהפכות – השירים שליוו את הטלטלות במדינות ערב בשנים 2010–2016**. מינרה בית הוצאה לאור.

אבן, ש' וסימן טוב, ד' (2020). המחקר בקהילת המודיעין בעידן הבינה המלאכותית. **עדכן אסטרטגי**, 23(4), 37–28. <https://bit.ly/3HuLH30>

אל-אסואני, ע' (2010, 16 ביולי). **عشاء مفاجئ مع شخصية مهمة** [ארוחת ערב מפתיעה עם אישיות חשובה]. אל-אקבאט מתחדד. <https://bit.ly/3Gjwwsx>

אפרים, ע' (2011, 31 בינואר). **כשל מודיעיני? גם מובארק לא צפה התקוממות**. <https://bit.ly/3Yfj3Zu>. Ynet.

ברום, ש' (2011, 18 בינואר). **השלכות הפלת המשטר בתוניסיה על העולם הערבי**. מבט על, גיליון 238, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3W7eb6S>

ברון, א' (2018). **הערכת יציבות מנהיגים במזה"ת בעידן של אי וודאות ואי יציבות**. המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ). <https://bit.ly/3uNKETW>

ברון, א' (2021). **המחקר המודיעיני: בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים**. המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ). <https://bit.ly/3VOJEv1>

ברון, א' ופוייר, ש' (2021). ארכיטקטורה אזרית ותחרויות אסטרטגיות. **עדכן אסטרטגי** 24(1), 5–17. <https://bit.ly/3Fpk1K2>

גוז'נסקי, י' וראקוב, ד' (2021). המאבק האזורי: מהו רובד הניתוח הדומיננטי – שחקנים או מחנות? **עדכן אסטרטגי**, 24(3), 77–70. גירץ, ק' (1990). **פרשנות של תרבות** [תרגום: י' מייזלר]. כתר (המקור פורסם ב-1973).

הגל, פ' (1989). **מבוא לתולדות הפילוסופיה** [תרגום: מ' בן אשר]. מאגנס, האוניברסיטה העברית (המקור פורסם ב-1837).

הרכבי, י' (2015). **המודיעין כמוסד ממלכתי**. מערכות, המרכז למורשת המודיעין.

ידלון, ע' וגולוב, א' (2013). **יציבות משטרים במזרח התיכון: מודל לניתוח ולהערכת סיכויי לשינוי שלטוני**. מזכר 125, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3UUpqgO>

מדזיני, ר' (2011, 4 בדצמבר). **בישראל מבקשים בלי "תופי טס"טס"** מול מצרים. <https://bit.ly/3UMUq3n>. Ynet.

מיכאל, ק' (2017). מודיעין תרבותי-אופרטיבי. בתוך: ש' אבן וד' סימן טוב (עורכים). **אתגרי קהילת המודיעין בישראל** (עמ' 85–91). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3HidgBI>

מיכאל, ק' ודוסטרי, ע' (2017). התכסית האנושית ומודיעין תרבותי במבחן המלחמות העכשוויות. **סייבר, מודיעין וביטחון**, 1(2), 47–51. <https://bit.ly/3HsVLcy>

מילשטיין, מ' (2013, 8 במאי). **עליית "הגל ירוק": התעצמות האסלאם הפוליטי במזרח התיכון וההשלכות על ישראל**. צומת המזרח התיכון, מרכז משה דיין. <https://bit.ly/3HuUYL>

ערן, א' (2013, 12 במרץ). **תובנות העולות מהשיח בקהילת המודיעין בארה"ב ובבריטניה סביב סוגיות מתודולוגיות הנוגעות לטלטלה במזרח התיכון, כפי שהן משתקפות במקורות גלויים**. מרכז המידע למודיעין וטרור על שם אלוף מאיר עמית במרכז למורשת המודיעין. <https://bit.ly/3uJSMVz>

פודה, א' (2011, 26 בינואר). **אל תזלזלו בתוניסיה. הארץ**. <https://bit.ly/3vr5Cst>

פודה, א' (2011, 24 בפברואר). **איך לא חזינו את המהפכה הערבית**. <https://bit.ly/3Hu70Bt>

הארץ. **הארץ**. <https://bit.ly/3HtQx08>

ירצו לאכול אסקלופ. **הארץ**. <https://bit.ly/3HtQx08>

Ajami, F. (2010, December 13). *The strange survival of the Arab autocracies*. Defining ideas, Hoover institution. <https://hvr.co/3BwZKRP>

Ajami, F. (2011, February 6). *Demise of the dictators*. Newsweek. <https://bit.ly/3Bupo9L>

Alqudsi-ghabra T. (2012). Creative use of social media in the revolutions of Tunisia, Egypt & Libya. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 6(6), 147–158. DOI:10.18848/1833-1882/CGP/v06i06/52097

Aly, A.S. (2012). *State and Revolution in Egypt: The Paradox of Change and Politics*, Brandeis University: Crown Center for Middle East Studies, Essay 2. <https://bit.ly/3BxoDfY>

Ambinder, M. (2011, February 5). *An intelligence failure in Egypt?* The Atlantic. <https://bit.ly/3Hwc48s>

Bamyeh, M. (2012). *Intellectuals and Civil Societies in the Middle East*. I. B Tauris, New York.

Bartels, L. M. (1993). Messages Received: The political impact of media exposure. *The American Political Science Review*, 87(2), 267–285. <http://www.jstor.org/stable/2939040>

Beck, M. (2014). The Arab Spring as a challenge to political science. In: R. Mason, (ed.) *The international politics*

- of the Arab Spring (pp. 9-36). The Modern Muslim World. Palgrave Macmillan.
- Clark, T. (2012). *Developing a cultural intelligence capability*. Biblio-Scholar.
- Cordesman, A. (2018, April 9). *Stability in the Middle East: The range of short and long-term causes*. CSIS report. <https://bit.ly/2KHqML9>
- DoD News Briefing – Secretary Rumsfeld and Gen. Myers. (2002, February 12). U. S. Department of Defense <https://bit.ly/3iXpzUL>
- Gause, F. G. (2011). Why Middle East studies missed the Arab Spring: The myth of authoritarian stability. *Foreign Affairs*, 90(4), 81–90. <https://www.jstor.org/stable/23039608>
- Hafez, S. (2010). The new Egyptian novel – Urban transformation and narrative form. *New Left Review*, 64, 47-62. <https://bit.ly/3PjVVol>
- Hassan, M., Kendall, E., & Whitefield, S. (2016). Media, cultural consumption and support for democracy in post-revolutionary Egypt. *Political Studies*, 64(3), 534–551. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12203>
- Krosnick, J., & Kinder, D. (1990). Altering the foundations of support for the president through priming. *American Political Science Review*, 84(2), 497-512. DOI: <https://doi.org/10.2307/1963531>
- Lanir, Z., & Kahneman, D. (2006). An experiment in decision analysis in Israel in 1975. *Studies in Intelligence*, 50(4), 11-19.
- Leyne, J. (2011, January 17). *No sign Egypt will take the Tunisian road*. BBC News. <https://bbc.in/3UMPews>
- Moon, D. (2008). Fernand Braudel and the Annales School. <https://bit.ly/3Pp29n2>
- Said Mostafa, D. (2018). Shifting narratives of the police in Egyptian cinema before and after the January 2011 revolution. *Contemporary Levant*, 3(2), 137-152. <https://doi.org/10.1080/20581831.2018.1541529>
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211 (4481), 453–458. DOI: [10.1126/science.7455683](https://doi.org/10.1126/science.7455683)
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.